

III.

„... HISZEN GÖRÖGKELETI VAGYOK, ÉS NEM KATOLIKUS”

Önéletrajzában *kétszer is* megemlíti vallási hovatartozását. Jó oka volt erre. Említettem már, hogy zavarba ejtően sokat tévedtek kényszerűségből, vagy nemtörődomségből József Attila vallását illetően. Öcsödön református elemi iskolába járt (nem volt más), az érettségi után katolikus kispapnak küldték Nyergesújfalura tanulni, ahol csak két hetet töltött, makói gimnazista korában rosszul anyakönyvezték, a gimnázium V. osztályának anyakönyvében még „g.kel.” bejegyzés található, ugyanez szerepel egy évvel később is a VI. osztály névkönyvében, feltűnő azonban, hogy a magántanulóként nyilvántartott VIII. osztály főnévkönyvében már *rom. kat.* vallásuként anyakönyvezik, holott a VII. osztályban még helyes a vallási bejegyzés, és megegyezik a magánvizsgálatot engedélyező főigazgatósági engedély száma is (510/1923) és mindössze három nap különbség van a VII. és VIII. osztály anyakönyvi bejegyzése között. (1923. június 25., illetve 1923. június 28.) Erősen feltételezhető, hogy apró adminisztrációs tévedések ezek, ugyanis semmi nyomát nem találtam annak, hogy közben vallást változtatott. Ha valóban ez történt volna, nem felejtette volna el megemlíteni az 1937-ben írott Curriculum vitae-ben.³²

Mindez számomra azért tűnt fel, mert szenvedélyesen kerestem *hit- és erkölcsstanvizsgálóinak bizonyítékait*. Ugyanis Saitos Gyula már többször említett könyvében a következőket olvashattam: „... a battonyai szerb pópa görögkeleti vallásóráiról azzal az indoklással maradt el, hogy ő nem szerb, hanem görögkeleti román vallású.” Ezt a hovatartozást később is fontosnak tartotta pontosan megkülönböztetni. *A Dunánál* című költeményében, 1936-ban írta: „Anyám kún volt, az apám félig székely, félig román, vagy tán egészen az . . .” Saitos könyvéből kiindulva kezdtem el foglalkozni azzal, ki lehetett az a görögkeleti vallású szerb, vagy román battonyai pap, aki József Attilát taníthatta? Mindkét felekezet Battonyán fellelhető iratai között megnéztem az 1921–1923 között található iratokat, s miután azok között csak a görögkeleti román egyház irattári anyagában találtam, de sajnos nem József Attilára vonatkozó bejegyzést, kötelességemnek éreztem tovább tájékozódni. A battonyai görögkeleti (román) parókia iratai között van egy 1922-ből származó bejegyzés, amely *a felekezeti hitoktatás körzetesítésére* vonatkozik. A makói Bajza utcai állami iskola igazgatója arra kérte a magyarcsanádi görögkeleti lelkészi hivatalt, hogy adjon megbízást a Makón található hitoktatók egyikének, hogy

az intézet egy görögkeleti vallású tanulóját hittantanításban részesítse, mert „*városunkban ilyen egyház nincsen, s vallástanulás nélkül hittananyag nem adható, érdemanyag megszerzéséről pedig az iskolának gondoskodni kell.*” Valószínű, hogy a magyarcsanádi lelkészi hivatal a makóiak kérését a battonyai görögkeleti anyakönyvi kerülethez juttatta további intézkedés céljából. A hittanórák látogatásának, a hittananyag megszerzésének körülményei tehát nagyjából hasonlóak lehettek József Attilához. Őt is minden bizonnyal az első, Makón töltött év után a makói gimnázium kötelezhette arra, hogy *érdemanyagát Battonyán szerezzze meg.*³³

Azt reméltem, hogy ez a gimnázium anyakönyveiben az „Észrevétel” rovatban valamilyen formában szerepelni fog, de egyik osztály esetében sem talákoztam ezzel. Szálanként átnéztem a battonyai polgári fiúiskola 1921–1923 közötti anyakönyveit is, ahol volt görögkeleti (román) hitoktatás, de József Attila nevével itt sem talákoztam. Talán még a Tankerületi Főigazgatóság irataiban tételvezető fel ennek a ténynek valami nyoma, ezek az iratok azonban a kérdéses évekből erősen hiányosak a makói levéltárban. Így csak feltételezhetem a következőket: A Battonyán megszerzett hittananyagot a vizsga után magával vihette József Attila Makóra, s ott adminisztrálás nélkül a vizsga tényét egyszerűen tudomásul vették.

Egyébként *József Jolán* életrajzi művéből is tudjuk azt, hogy az első, Makón eltöltött diákév után éppen a hittananyag megszerzésének hiánya miatt kellett pártfogóinak, Galamb Ödönnek és Tettamanti Bélának igen hatékonyan melléállniuk, hogy az egyébként színjeles osztályzatot elért fiú tovább tanulhasson. Saitos Gyula szerint pedig a költő „*könnyed, jó hangulatban tért vissza Battonyáról Makóra*”, állítása szerint valószínű, hogy jól sikerült a vizsga, talán meg is dicsérték.³⁴

A makói Csanád Vezér Főgimnázium anyakönyvi bejegyzéséből következtetni lehet arra, hogy a hittananyag megszerzése 1923. június elején történhetett, tekintettel arra, hogy az iskolai anyakönyvekben 1923. június 25., illetve 28. szerepel. Mint később kiderült, feltételezhető, hogy legalább két alkalommal vizsgázott Battonyán, minden valószínűség szerint 1922. júniusában is.

Ami a költő battonyai tartózkodását, kapcsolatait illeti, e területen csak kevés utalással találkozhatunk a József Attiláról szóló irodalomban. Talán abból a tényből indulhatnánk ki, hogy a régi, területileg nem nagy Csanád vármegyének Makó után második-harmadik *legnagyobb településű közigazgatási területe a járási székhely szerepét is betöltő Battonya volt.* Egy 1926-os adat szerint 13 632 lakos lakta, járási főszolgabírói székhely volt, vallási tekintetben római katolikusok, reformátusok, görögkeleti szerbek és románok, izraeliták lakták, valamennyi felekezetnek volt temploma és plébániája, adóhivatal, pénzügyőrség, dohánybeváltó hivatal, királyi közjegyzőség, jó összeköttetésű vasút (ACSEV) voltak az akkori nagyközségben, fiú és leány polgári iskola is működött Battonyán. Évi két alkalommal joga volt országos vásárt rendeznie. Hat orvos praktizált a nagyközségben, három állatorvos tevékenykedett Battonyán, 6 ügyvéd folytatott ügyvédi gyakorlatot. Két gyógyszerháza volt, ipartes-

tülettel rendelkezett, fogyasztási és hitelszövetkezet működött itt, téglagyár, cementgyár, kefégyár volt található a településen, 156, 20 holdon fölül kis-, közép- és nagybirtokost tartottak nyilván, jelentős volt a földbérlők száma. Igen változatos a helyi kisiparosok és kereskedők megoszlása is. Szembetűnő a *több nemzetiség* léte, magyarokon kívül szerbek, románok, szlovákok, zsidók is laktak Battonyán. Azonnal szembetűnő, hogy a legjobb módúak a szerbek voltak, a román ajkú lakosság között kevesebb jó egzisztenciájú embert lehet találni.³⁵ A körülményekhez képest igen élénk volt az egyleti, társasági élet Battonyán. Ennek kulturális vetületei is voltak, az „úri kaszinó” mellett iparos olvasóegyletek is találhatóak, a „promenádon” működött egy fából épült színházépület is nyáron, állandó színtársulattal ugyan nem rendelkezett, de Makóról, Szentesről, Szegedről alkalmi színtársulatok tartottak színi előadásokat a Korona Szálló impozáns színháztermében egész évben. Ugyanitt került sor ismeretterjesztő előadások megtartására is. (Espersit János, Diósszilágyi Sámuel, Juhász Gyula battonyai előadásáról a Mezőhegyesre vonatkozó fejezetben már szoltunk.)

Battonya munkásmozgalmi múltja is említést érdemel. 1891-ben az orosházi, békéscsabai megmozdulásokat követően agrárproletár zendülés volt a községben, csendőrsortúzra is sor került, s a megtorlás is nagyméretű volt. Négy agrárproletár életét vesztette, többeket letartóztattak és meghurcoltak. Ebben a megmozdulásban az aradi és orosházi szociáldemokraták is ösztönző szerepet tölthettek be. Igen feszült ellentmondások voltak az igazságtalan birtokviszonyok miatt. A szegény embereknek Battonyán lényegesen kedvezőtlenebb helyzete volt, mint Mezőhegyesen.³⁶

1918–1919-ben (a Tanácsköztársaság helyi eseményeinek alig valamivel több mint egy hónapos fennállása alatt) is történtek említésre méltó dolgok a „lázadó Battonyán”. Az első világháború szenvedéseiből ez a település is kivette a részét. *Ilyen viszonyokkal találkozhatott József Attila 1922-ben, 1923-ban Battonyán.* Makó ebben az időben sokkal inkább kiscgazda jellegű település volt, mint Battonya. Értelmiségét tekintve pedig liberálisan intellektuális voltát célszerű szembeállítani az agrárszocialista forradalmi múlttal rendelkező Battonyával. Battonya olyan hagyományokat őrzött az 1920-as évek táján, melyeknek hatása feltételezhetően nem lehetett közömbös a szociális érzékenységgel rendelkező fiatal József Attila számára.

Még egy körülményre hívni fel a figyelmet. A mezőhegyesi 47-es major közvetlenül szomszédos volt Battonyával. Az állami ménesbirtok földjeinek szomszédságában Purgly Emil battonyai nagybirtokos földjei helyezkedtek el. Nagyjából azonos idő alatt lehetett gyalog, lovas kocsin, vagy akár vonaton Mezőhegyesre és Battonyára eljutni. Ez a körülmény is szerepet játszott egyebek mellett abban, hogy József Attila átlátogatott Battonyára.

Célszerűnek látszik hát rendszerezni azokat az életrajzi adalékokat, amelyek József Attila battonyai tartózkodásával, ismerőseivel kapcsolatosak. A feldolgozások gyakran emlegetik a diákköltő egyik pártfogójaként a DMKE internátus egykori foltozó szabómesterét, *Murvai Józsefet*. Murvai battonyai

születésű volt. Gyerekkorában már béresgyerekként dolgozott a battonyai földbirtokosoknál, majd a szabómesterséget kitanulva került Makóra. Itt tevékenyen bekapcsolódott az iparosok szocialista színezetű egyleteinek tevékenységébe. Belépett a szociáldemokrata pártba, a Tanácsköztársaság idején vezető szerepet vállalt, vöröskatonaként is szolgált. Minden bizonnyal ez is oka lehetett annak, hogy a Tanácsköztársaság bukása után egzisztenciális emelkedése megrekedt a meglehetősen rosszul fizetett internátusi segédalkalmazás szintjén. Saitos Gyula így ír róla: „Foltozó szabóként udvari lakásába visszavonultan őrizte, ápolta magában az eszmét, s üldözött szegénységében a maga meghitt szűk körében hirdette tovább a dolgozó szegényemberek igazát. József Attilának egyre gyakrabban kellett felkeresnie Murvai József udvar végi szabóműhelyét, s foltozásba adni kabátját, vagy nadrágját. Amíg a munka folyt, beszélgettek, e beszélgetések egyre komolyabbakká váltak. Murvai bácsi növekvő meglepetéssel tapasztalta a fiú értelmességét és érdeklődését. Attila viszont fokozódó figyelemmel fogadta a tapasztalt proletár, a volt vöröskatona és rendőri felügyelet alatt álló kommunista szegényember élményeit.”³⁷

Ennek a kapcsolatnak a jelentőségét mégsem lenne helyes eltúloznunk. Egyszerűbb okai lehettek ennek. Murvaihoz járt a NÉPSZAVA, József Attila itt rendszeresen elolvashatta a lapot. Meg aztán egyszerűen arról lehetett szó, hogy a családi légkör melegét hiányoló költő jól érezhette magát Murvai József társaságában. Budapesten is hasonló családi légkört hagyott maga után. A battonyai kapcsolatot tekintve ez esetben legfeljebb azt lehet megemlíteni, hogy a századforduló táján érlelődő szocialista eszmék és tömegdemonstrációk után, a terrorintézkedések ellenére is táplálni tudták 1919 tüzét, s közvetett hatásuk később sem veszett kárba.

Az 1960-as évek közepén rá kellett jönnöm arra, hogy a rendelkezésre álló kevés adat kontrollját csak több *szóbeli visszaemlékezés* támaszthatja alá. Az anyakönyvi bejegyzések alapján felkerestem József Attila iskola- és internátusbeli battonyai társait. Így bukkantam Babits Zsolt és Babits Frigyes, Kiss Károly, Bánhegyi István, Szabados János Elemér nevére. 1965-ben még valamennyien éltek, 1989-ben már csak Kiss Károlyt találtam meg Makón. Az ő emlékei és levelei azonban a legfontosabb bizonyító erejű forrást jelentették József Attila battonyai tartózkodását illetően. A felsoroltak valamennyien megegyeznek abban, hogy battonyai tanítócsaládok gyermekei, édesapjuk a különböző battonyai elemi iskolákban a település ismert és megbecsült pedagógusai voltak. Maguk a visszaemlékezők egy része is tanító lett, vagy *városi, nagyközségi tisztviselőként* végezte munkáját bizonyos képesítés megszerzése után Battonyán, illetve Makón. A Babits testvérek (Frigyes és Zsolt) apja igazgató-tanító volt, ők járásbíró-sági tisztviselők lettek az érettségi vizsga után Battonyán, illetőleg Keszthelyen. Babits Frigyesre, József Attila battonyai internátusi társára Koncsekné Gebe Márta is emlékezett. Ő is bejáratos volt Gebe Mihály tanár úr lakásába, egy alkalommal nézeteltérés is támadt közöttük. Babits Frigyes maga is írt verseket, természetesen a József Attiláénál sokkal gyengébb alkotások voltak ezek. Egy alkalommal dühösen rátámadt

József Attilára a Távolság mellett című verse miatt. Azt kifogásolta, hogy ebben a költeményben ilyen sor található: „A csókos ajka itt remeg előttem . . .” Babits Frigyes megítélése szerint ez a verssor, éppúgy, mint a Csókkérés tavasszal című József Attila-vers kompromittáló volt Gebe Mártára vonatkozóan. József Attila mindkét esetben inkább vágyait, mint megtörténetet dolgot írt le ezekben a költeményekben. Gebe Márta így nyilatkozott: „Igen, ha más fiúval beszéltem, megesett, hogy szúrós szemmel, rosszallóan nézett rám. Pedig sosem voltam iránta ridegen elutasító. Erre nem is lettem volna képes. Láthatta viszont, hogy a többi fiú iránt is ugyanolyan barátságos voltam, mint hozzá.” „ . . . lehet, hogy pirulnom kellene, de most már azt is nyugodtan beismerhetem, hogy Attila egyik versét, elolvasás után, a szeme láttára kettééptem. Ez a vers a *Névnapi dicséret* volt. Soknak, túlságosan – hogy is fejezzem ki magam? mai szóval élve – rámenősnek éreztem. Néhány másodpercig farkasszemét néztünk egymással, aztán sarkon fordultam és elszaladtam. Ez a vers 1923-ban a *Nyugat* áprilisi számában jelent meg, e rangos folyóiratban a költő első jelentkezéseként . . . A kis jelenetet mindketten elfelejtettük. Ha szüleim nem türelmesek, nem tisztelik a művészt, a művészetet, s ha nem tudják – vagy nem sejtik legalább –, hogy József Attilát nem lehet köznapi mértékkel mérni, akkor én sem tartottam volna természetesnek az olyan verset, amilyen a többi között a *Csókkérés tavasszal* volt.”³⁸

József Attila másik battonyai internátusi társa Kiss Károly volt. Azonos azzal a Kiss Károllyal, akit első makói öngyilkossági kísérletében búcsúlevelében megemlít. „A pályázaton nyert 100 K-mat adják oda Kiss Károlynak, akitől annyit kaptam kölcsön, amit itt is hálásan köszönök . . .” Kiss Károly három évvel idősebb volt József Attilánál. Nem osztálytársakként találkozhattak, hanem Tettamanti Béla tanárelnök önképzőköri összejövetelein. Kiss Károly rendszeresen látogatta ezeket az önképzőköri összejöveteleket, 1989-ben gyűjtött visszaemlékezései szerint József Attila egyik vitázótársa volt. A fiatal József Attila több költeményét kéziratban neki ajándékozta, ezek egy része ma a makói József Attila Múzeum gyűjteményében megtalálható. Az Espersit-házban berendezett állandó emlékkiállításán van az a levél is, amelyik József Attila battonyai tartózkodásának egyetlen hiteles bizonyítéka. A levelet Kiss Károly szüleihez írta Battonyára, s emlékei szerint azt maga József Attila kézbesítette 1923 júniusában. Az erősen megrongálódott levélben ezeket olvashatjuk: „A levelet József Attila viszi, volt már a múltkoriban nálunk, legyenek szívesek jól fogadni. Megint vizsga ügyben jár.”³⁹

Kiss Károly *édesapja* id. Kiss Károly igazgató-tanító volt a battonyai, ún. Borsos-féle elemi iskolában. Tanügyi kérdésekben jártas ember volt, személyes ismerőse és talán barátja is Cornea Simon görögkeleti (román) papnak, aki a hit- és erkölcs tanította óraadó tanárként a battonyai polgári fiúiskolában. Fia kérésére segítséget nyújtott József Attilának abban, hogy hit- és erkölcs tanból a szükséges osztályzatot megszerezze, és két napig vendégül látta tanítói lakásában a költőt. ifj. Kiss Károly szüleihez intézett leveléből arra is követ-

keztethetünk, hogy nem egyetlen alkalommal, hanem többször volt József Attila Kiss Károlyék vendége. („*Megint vizsga ügyben jár.*”)

Ifj. Kiss Károly visszaemlékezése szerint valóban Cornea Simon görögkeleti (román) pap vizsgáztatta József Attilát. A vizsga eredményességi fokát csak az anyakönyvből ismerjük. (VI. osztály: jeles, VII. osztály: jó, VIII. osztály: jó.) A vizsgafeladatra vonatkozókat maga József Attila mesélte el ifj. Kiss Károlynak. A „MIATYÁNK”-ot kapta feladatul elmondani román nyelven. Ennek a feladatnak nem tudott eleget tenni, ugyanis nem beszélte a román nyelvet. A költő battonyai ismerősei (*Szabados János Elemér, Bánhegyi István*) szerint ezt a tényt bátran be is vallotta a vizsga során. Az elmondottak ellenére Cornea Simon esperes, aki egyébként energikus nacionalista egyéniségként él a visszaemlékezők tudatában, „respektálta” a költő feltételezett tudását, így maga a vizsga meglehetősen formális volt, inkább beszélgettek, mint feleltetett volna. Feltételezhető, hogy ehhez kellett id. Kiss Károly tanító jóindulatú előkészítő tevékenysége.

József Attila battonyai tartózkodása idején kapcsolatot teremtett makói iskolatársaival, Szabados János Elemérrel és Bánhegyi Istvánnal. (Szabados tanító lett Battonyán, élete végéig itt élt. Bánhegyi az érettségi vizsga után Babits Zsolttal együtt a járásbírószágon dolgozott hivatalnokként.) Az általuk elmondottak *irodalomtörténeti szempontból is érdekes adatok József Attila költészetére vonatkozóan*. Emlékeik szerint esténként együtt sétáltak előbb a sok történelmi vihart megélt „promenádon”, majd az aradi úton. Itt volt ugyanis az úgynevezett *Zsilka-iskola*, ahol szintén fiatal tanító tanított, s úgy lehetett odatalálni, hogy ki kellett menni a *Balta-kereszthez*, s ott kellett az országútról letérni az iskola felé. A visszaemlékezők állítása szerint a fiatalok szívesen sétáltak erre. Ennek több oka is volt. Az országút mentén hatalmas eperfák voltak, nagy szemű, lila eprek csábították a járókelőket arra, hogy megkóstolják a jó ízű gyümölcsöt. (Az 1950-es évek közepén még megvoltak ezek a fák, fiatal tanár koromban magam is láttam azokat.) Valószínűleg az első világháború idején, vagy valamivel előtte telepítették ide őket, az akkor divatos selyemhernyó-tenyésztés céljából, ugyanis a selyemhernyóknak szinte kizárólagos élelme az eperfa levele volt, a fa gyümölcsét pedig nyugodtan meg lehetett enni. A természetet kedvelő kamasz fiúk éltek is ezzel a lehetőséggel. A Balta-keresztől néhány kilométerre volt a *trianomi magyar-román határ*, amely közelségénél fogva az 1920-as évek táján vonzotta az arra látogatókat, már csak nosztalgiából is, hiszen a határsorompótól a szomszédos kis község templomtornya látszott, s néhány évvel korábban ezen az úton jöttek-mentek az emberek az alig 25 kilométerre lévő Aradra és vissza. Tiszta, nyári idő esetén a radnai hegyekig el lehet ma is látni.

Szabados és Bánhegyi visszaemlékezései szerint a József Attilához hasonló korú fiatalok gyakran jártak ki a *Balta-kereszthez*, órákig el tudtak beszélgetni a kellemes környezetben a világ dolgairól. József Attila battonyai tartózkodása idején velük tartott. Maga a kereszt nem egyedi, nem is szokatlan látvány az Alföldön. Battonyához közeli útelágazásoknál is sok hasonló található. De

ezek látványa *Juhász Gyulát is* megihlette Tápén (Tápéi Krisztus), s tudjuk, hogy igen erős volt a diákköltő József Attilára Juhász Gyula hatása. *A battonyai kereszt nem kifejezetten paraszti kegyhely*. Battonyától körülbelül 5 kilométerre az aradi úton, egy mesterségesen emelt dombon található ma is. Valamivel igényesebb képzőművészeti alkotás, mint az országutakon látható, inkább néprajzi jellegű feszületek. Tájékozódási pontul szolgált régen is, ma is. Az akkor még meglévő tanyavilágban úgy igazították útba az érdeklődőket a keresett tanyak helyéről, hogy a Balta-kereszt előtt, vagy után, esetleg közelében hol található a megkérdezett tanya. Neve jellegzetes földrajzi névként él még ma is Battonyán. A kereszt talpazatán vallásos szöveg található. Ebből megtudjuk, hogy *Balta Emánuel battonyai földbirtokos állíttatta 1854-ben*, azért ott, mert földbirtokai annak közelében voltak. (A leletmentő ásatásokat végző régészek azt is feltételezik erről a helyről, hogy századokkal ezelőtt megfigyelőhely, őrdomb lehetett. Battonyán több ilyen mesterséges domb és halom található: közelében a Sziondahalom, távolabb tőle a Cikóhalom.) Mindenesetre tény, hogy a terület kiemelkedett az aradi út jobb szélén a jellegét tekintve egyébként alföldi tájból. A Balta-kereszthez felmenve az ember *fent érezhette magát*, lelátott a forgalmas aradi útra, ahol emberek, kocsik, járművek jöttek-mentek. Feltételezhetően *itt is üldögélhettek József Attila és battonyai ismerősei*.

Szabados és Bánhegyi visszaemlékezései szerint *a beszélgetés témája a hely atmoszférájához illő volt*. József Attila elmondta nekik, hogy *Pléh-Krisztus* címen írt egy költeményt, sőt az a gondolat foglalkoztatja, hogy hasonló címen egy verseskötetet szeretne összeállítani és kiadatni. Amikor a József Attila kritikai kiadásokban kerestem ennek a feltételezett költeménynek a címét, esetleg szövegváltozatát, nem találtam. Tény viszont, hogy a *Stoll Béla* által közreadott 1984-es szövegkritikai kiadásban 16 szövegváltozat van feltüntetve, ami erősen valószínűsíti, hogy végül is a címet is az eredetihez képest megváltoztatta József Attila. Erre utal az is, hogy a Petőfi Irodalmi Múzeumban a szövegforrásként megjelölt első kéziratban cím nélkül, ceruzával írott fogalmazvány található, amelynek központozása még hiányos, s az utolsó szakasz helyhiány miatt az első fölé került. Alatta IV. 29. keltezés található. Tudjuk, hogy József Attila egyéb verseiben is meglehetősen sok a szövegváltoztatás ebben az időben. Egy évvel a Lázadó Krisztus után íródott *Mindent hagyok* című verse is bizonyíték erre, amelynek első versszakát teljesen átírta.⁴⁰

Számomra az volt bizonyítóbb erejű a feltételezésre, hogy Szabados János Elemér és Bánhegyi István elmondta, József Attila véleménye szerint *a konvencionális istenhit bizonyos revizióra szorul*. Olyan értelemben, hogy az ember, az egyén, és különösen a költő, aki természetszerűleg sokat észrevesz a rejtett valóságok titkaiból, *azonosíthatja magát a Teremtővel*. A dolog természetességéből adódóan „lentről” és „belülről” jobban láthatja a Föld lakóinak ezernyi baját-gondját, mint az irreális körülmények között magasan trónoló Isten. Hogy ennek a felfogásnak a kialakításához a battonyai hittanvizsgái közvetlen élményanyag támpontot adhatott-e, azt nehéz lenne biztonságosan eldönteni.

Mindenesetre a visszaemlékezések alapján ezt a dilemmát úgy értelmezhetjük, hogy a *Pléh-Krisztus egy esetlegesen megfogalmazódó, kialakulóban lévő költői téma lehetett a Lázadó Krisztus megfogalmazása felé.*⁴¹

A Lázadó Krisztus néhány verssora ezt a feltevést kitűnően alátámasztja:

„S Neked könnyű vón a tövist letörni.
Tanulhatnál még tőlem is, Uram –
Én töröm s nem lesz vacsorám, csak – föld: egy
Ölnyi.

.....
S munkámban, Uram, érek annyit, mint Te
Nagy passziódban: és a lelkem is
Részed lesz nemsokára, s a legszebb fényt
Hintve:
A szemed lesz, hogy mindent láss meg itten.
Bizony mondom, még nincsen is szemed,
Most nem látsz. Lennél immár igazságos,
Isten!”

A visszaemlékezők tartalmilag feltétlenül, némely helyen szó szerint idézték nekem annak idején a költemény fenti gondolatait.

Adódik a kérdés: Vallásos volt-e a fiatal József Attila? Egyáltalán lehetett-e az a később kommunista meggyőződésűvé érlelődő költő? Sajnos egészen napjainkig ezekre a kérdésekre az irodalomtörténet kitérő válaszokat adott. Szívesen idézték József Attila „ateizmusára” (?) hivatkozva költeményeinek kiragadott részleteit:

„Nekem mindegy: van isten, vagy nincsen
S bizonyisten hinnék benne,
De még annyi szabadidőm sincsen.”
(Nekem mindegy, 1924.)

„Nincsen apám, se anyám,
se istenem se hazám,
se bölcsőm, se szemfedőm,
se csókom, se szeretőm.”
(Tiszta szívvel, 1925.)

„A görög-keleti vallásban
nyugalmat nem lelt, csak papot –”
(József Attila, 1928.)

Ezzel ellentétben elmondhatjuk, hogy 1922–1924 között 11 kifejezetten vallásos témával is találkozunk költeményeiben, s később is vissza-visszatér a

vallásos témakör. 1929 decemberében írja *Betlehemi királyok* című elvitathatatlanul egyértelműen vallásos témájú, de nagyon emberi hangvételű szép költeményét.

Megítélésem szerint *sajátos istenhit* jellemzi József Attila fiatalkori verseit, ennek első megnyilatkozása a Lázadó Krisztus is. *Nem volt fanatikusan hívő, de életkörülményei miatt is gyakran fordult az Istenhez.* Sőt, azonosította magát az Isten tennivalóival. *Emberi viszony fűzte a Teremtőhöz.* Eszmeileg néha túl távolinak érezte az Istent, s ezzel magyarázható mindent elutasító magatartása olykor. Ez az egyébként is dacos költői magatartás éppúgy hozzá tartozott, mint a másik póluson rendkívül megszelídülő megértése, vágyakozása a megértésre. *Isten* című, négy részből álló költeményében talán a leginkább megfigyelhető ez az *emberi kapcsolatra* vonatkozó megfogalmazás. 1925-ben már így ír az Isten és az Ő viszonyáról:

„Hogyha golyóznak a gyerekek,
Az Isten köztük ott ténfereg.
S ha egy a szemét nagyra nyitja,
Golyóját ő lyukba gurítja.

.....
Istenem, én nagyon szeretlek,
Én szíve lennék a szívednek.
Ha rikkancs volna mesterséged,
Segítnék kiabálni néked.

Hogyha meg szántóvető lennél,
Segítnék akkor is mindennél.
A lovaidat is szeretném,
Szépen, okosan vezetném.

Vagy inkább ekeszarvat fogva
Szántanék én is a nyomodba.
A szíkre figyelnék, hogy ottan
A vasat még mélyebbre nyomjam.

.....
Ha nevetnél, én is örülnék,
Vacsora után melléd ülnék.
Te az én szívemet elkérnéd
S én hosszan, sok szépet mesélnék.”

Azt hiszem, mélyen emberi és vallásos megfogalmazás mindez. Hogy ehhez a battonyai Balta-keresztnél eltöltött idő hozzájárulhatott-e, az természetesen csak feltételezhető. Annak idején ott is *hosszan, szépeket meséltek egymásnak a battonyai fiatalok.*

A Lázadó Krisztust *életrajzi fontosságú* költeménynek tekintem. Ez a vers

először *A legutolsó harcok* című kéziratos verseskötetben jelent meg, majd 1923 októberében a *KÉKMADÁR* című folyóiratban, 1924. július 11-én pedig a *NÉPSZAVÁ*-ban.

Ennek a költeménynek 1923 végén történő közlése miatt 1924. január 29-én rendőrségi idézést kapott, amelyből megtudta, hogy az ügyészség „Istengyalázásért” perbe fogta. Mindössze 19 éves volt ekkor a költő. A korabeli újságok beszámoltak erről az eseményről, a Kassán megjelenő *NÉP*, a budapesti *EST* és az *ESTI KURÍR*, a *MAGYAR HÍRLAP*, a *MAGYARSÁG*, a *NÉPSZAVA*, az *ESTI HÍRLAP*, a *TÓZSDEI HÍRLAP*, a *VILÁG* 1924. július 11-én tudósított erről a tényről, a *MAKÓI FRISS ÚJSÁG* egy nappal később, július 12-én, a szegedi *FRISS HÍREK*, a *SZÍNHÁZ ÉS TÁRSASÁG* pár nappal később. Ezek az újságtudósítások elég tényszerűek, értékelést, vagy állásfoglalást kevésbé tartalmaznak. Mindössze azt közlik, hogy megvolt a bírósági tárgyalás, azon határozat is született. A *Shadl-büntetőtanács* Makrai Jenő ügyészségi alelnök, a vád képviselőjének javaslatára József Attilát *nyolchónapi fogházra ítélte és kétszázezer korona megfizetésére kötelezte*. A védelmet *Dr. Vámbéry Rusztem* egyetemi tanár képviselte a tárgyaláson. A *TÓZSDEI HÍRLAP* 1924. július 11-i száma így számol be az eseményről: „Az elnök kérdésére kijelenti József Attila, hogy mindössze 19 éves. Az elnök kérdése: Mi a foglalkozása? Költő? A Vádlott: Ez a hivatásom, egyébként magántisztviselő vagyok. Az elnök: Bűnösnek érzi magát? A vádlott: Nem érzem magam bűnösnek, és az inkriminált verset is ártatlannak tartom. A költeménynek a tendenciája az, hogy a világháború után az emberek elvesztették önbizalmukat, és azt akarta visszaadni az emberiségnek. A Lázadó Krisztus tulajdonképpen felismerhető metafora, az örök embert jelenti, aki mindig előretör. Nem akartam istent gyalázni, és felfogásom szerint nincs is a versben erre alkalmas kifejezés vagy gondolat. Ezzel be is fejeződött a bizonyítási eljárás és Makkay Jenő dr. ügyészségi alelnök tartotta meg ezután vádbeszédét.” A védelem képviselőjében *Dr. Vámbéry Rusztem* a következőket fejtette ki: Védenca fiatal kora ellenére a magyar költészet ígéretes tehetsége. Bebonyonyította, hogy az inkriminált vers nemcsak, hogy nem tartalmaz istengyalázást, hanem ellenkezőleg, az Istenbe vetett mély hitet fejezi ki. A vers a „primitívebb olvasó szívéhez keresi az utat”. Mondanivalója számára tehát az egyszerű formát keresi. Istentől vár orvoslást a rengeteg fájdalomban, küzdelemben, amely a mai emberiség osztályrésze. A fejlettebb értelmű ember úgyis tudja, hogy az uralkodó állapotokért nem az égiek a felelősek, hanem a kapitalista világrénd. Az pedig, hogy a költő munkáját Isten passziójával méri össze, nem gyalázkodás, mert ezzel a megfeszített munka erkölcsi értékét akarja fölemelni, nem pedig Istent magához lerántani. Kijelentette: Nem volt még idő, amelyben megállapodott polgár és 19 esztendő költő hiánytalanul megértették volna egymást, és ez „nem mindig a költő ellen szóló tény”. Ezért kérte védenca felmentését. *Vámbéry* idézett *Ady Endre*, *Petőfi Sándor* és *Heinrich Heine* hasonló verseiből, akik ellen tudtával nem indítottak istenkáromlás címen eljárást.

Természetesen József Attila és a Lázadó Krisztus megítélésében nemcsak pártfogói, hanem elítélő ellenfelei is voltak. *Kossutány Ignác dr.* egyetemi tanár, Vámbéryvel ellentétben a következőket írja a *SZEGEDI FRISS HÍREK* 1924. július 13-i számában: „Ma a sajtó üzlet, mely jövedelmet akkor hajt, ha az olvasóközönség idegeit minél több szenzációval izgatja. Nem is valami nehéz munka ez, nem kell hozzá sok munka, tanulás, hozzáértés, csak vakmerő fellépés . . . Ez a munkakör hogyné hozná tűzbe azokat a törtető fiatal óriásokat, kik olykor nem közönséges szellemi tehetségeiket párosítva túlzásba vitt életigényekkel, mohó élnivágyással és beteges hiúsággal, egyszerűen túlteszik magukat azon a hosszadalmas és verejtékes munkán, mely nélkül tehetség ki nem képződik. A 19 éves suhanc pajkosságával abban látják a költői lélek szabadságát, hogy gyalázó kifejezésekkel illetik azt, kire a siralom völgyében küzdő emberiség az életnek súlya alatt görnyedve, sóhajtva tekint. A sajtó pedig ahelyett, hogy a vadul hadonászót lehűtené, azoknak teret enged, őket dicséri, sőt ünnepli a „közismert jeles, fiatal költőt”.

1924 novemberében beszámolnak az újságok arról, hogy Dr. Vámbéry Rusztem védőügyvéd indokait elfogadva József Attila büntetését *egy hónapra szállították le*, s 1925. május 28-án a szegedi *DÉLMAGYARORSZÁG*-ban már ezt olvashatjuk: „Az istengyalázásért elítélt költőt, József Attilát felmentette a Kúria. A rövid híradás így fejeződik be: „A királyi ítélőtábla tévedett akkor, midőn a vád tárgyává tett költeményben bűncselekménynek tényálladékaikat ismerte fel, a királyi ítélőtábla ítéletét a védő alapos semmisségi panaszra folytán megsemmisíteni és a vádlottat felmenteni kellett.” József Attila a Curriculum vitaeben maga is megjegyzi a felmentés tényét.

Győzelem, vagy meghurcoltatás volt-e ez a csaknem két évig tartó bírósági procedúra? Egyértelműen egyiket sem lehet állítani. Mindenesetre sok idegességet hozhatott a fiatal költő és nővérei számára. József Jolántól tudjuk, hogy a hír hallatára 1923-ban azonnal Makóra utazott, féltő gondoskodással igyekezett tájékozódni az ügyben a következményeket illetően. József Attila úgy nyilatkozott neki, hogy amennyiben le kell ülnie a kiszabott börtönbüntetést, nem lesz az elfecsérelt idő, nyelveket fog tanulni. Jó nyelvérzéke volt, a terv megvalósítására végülis nem került sor.⁴²

Úgy érzem, hogy a Lázadó Krisztus fogadtatása körül *kialakult sajtóvita a szélsőségektől függetlenül hasznos volt József Attila számára. Országosan ismertté tette a nevét, olyan költővé, akire pártfogóinak és ellenségeinek egyaránt oda kellett figyelni.* Még az ellene szóló legelfogultabb cikkekben, tudósításokban sem kérdőjelezték meg átlagosnál nagyobb tehetségét. Ezidőtájt már Móricz Zsigmonddal együtt emlegették, és ez tulajdonképpen nagy elismerésnek tekinthető. A *MA ESTE* 1924. augusztus 28-i számában „*Rikkancs, aki ünnepi beszédeket gyárt a kaszinói urak számára*” cím alatt a következőket olvashatjuk: „Borzas hajú, csodálkozó szemű, tizenkilenc esztendőes gyerek. Hétszer kísérelte meg az öngyilkosságot, szerelem miatt, más miatt, ami miatt tizenhat éves korban szokás – egyszer sem sikerült. Nyolcadszorra végre igen. visszavonhatatlanul magyar poéta lett belőle. Az igazi tehetség útja ma is a

szokásos költősors, mint Tinódié, Csokonaié, Petőfié, Verlain-é vagy Rimbaud-é, hánykódás, harc, koplalás, szerelem és végtelen bizakodás és talán a mai élet több realizmusa csak véresebbé teszi ezeket a küzdelmeket . . . Attila gyámjához került. Az beíratta a gimnáziumba. Tanult szorgalmasan és másokat is tanított. Idősebbeket is. A hatodik után aztán megunt. Szabadság után vágott. Varjúcsósznek szegődött Kiszomborba. Principálisa, az öreg juhász nagy fene petróleumos kannát adott a kezébe, azt kellett egész nap püfölnie egy bottal. Így riogatta a varjakat a vetésről. De ekkor már költő volt. És egyszer, napjában délben, mikor enni kapott, letelepedett Esvány bácsi mellé, és felolvasta neki verseit, hogy mit szól hozzá? – Hát csak csináld, öcsém, rendes dolog, én is csinálom a magamét! – szólt ilyenkor az öreg és közzécápot a birkáknak. Megértőbb kritikusom volt, mint sok más, mondja rezignáltan a fiatal költő . . . Sűrűn írogatott verseket az Est lapokba, Nyugatba, Népszavába, Esti Kurírba, Magyar Írásba, Kékmadarba, vagy tíz vidéki lapba, és a beérkezettek közül különösen Juhász Gyula rajong érte, aki első könyvéhez előszót is írt . . . Most aztán baj történt, mert egyik verséért elítélték istengyalázás miatt nyolc hónapra. Juhász Gyula azonban kijelentette az ifjú költőnek: Harminc esztendeje írok már és egyszer sem sikerült lecsukatom magamat, sőt még a Petőfi-társaságba is beválasztottak . . . József Attila aztán Pestre jött könyvügnöknek. Melyik foglalkozás tetszett a legjobban? – kérdeztem tőle a napokban. – A rikkanci hivatás. Szép pálya. Villamosra fel, villamosról le, az ember agya mozgékonyvá válik a sok ugrálástól. Ekkor írtam a legszebb, legizgalmasabb verseimet . . .” A cikk írója Márer György ezután leírja, hogy egy ismerőse bemutatta az egyik előkelő Casino titkárának, akinek éppen ünnepi szónoklatra volt szüksége egy tábornok számára. Útmutatásul kapott egy mondatra való slágvortot. „A többivel törődjön a firkász! – mondták nagyúri kifejezéssel, és ebben a kijelentésben benne volt az, mit jelent az irodalom, művészet, egyáltalán a szellem és ezen keresztül a magyar jövő ezeknek az uraknak. Hát Móricz Zsigmond nem írná meg ezt a beszédet, arról hallottunk, hogy jó irálya van. – Móricz úr nagyon el van foglalva, mondtam önzően . . .” Így került sor Móricz Zsigmond helyett József Attila megbízására. Márer György a költő tehetségének bizonyítására cikke végén teljes terjedelemben közölte József Attila *Megfáradt ember* című költeményét.

Hogy a Lázadó Krisztus körüli sajtóvita nem volt hatástalan, annak bizonyítására az *EMBERMÉRLEG* 1927-ei számából közöljük *Pákozdy Ferenc*: Lázadó Krisztus – József Attilának alcímmel ellátott költeményét. Megítélésem szerint Pákozdy azok közé tartozik, akik igazán megértették már József Attila korában a költemény gondolatait, a költő szándékát. A szonett így hangzik:

„Minden igaz hit szétesik,
hanyatló templom lett az ország,
hitünk, szerelmünk eltiporják
és az embert adják-veszik . . .

Osztoznak itt az emberkincsen
s hiába minden szép vigasz,
Istenhez menne az Igaz,
de áhítat már semmi nincsen . . .

Benned kinyílt az isten-virtus,
magad lettél lázadó Krisztus,
ki fölemelte ostorát,

s hirdette szent nagy szerelemmel,
hogyan szabad lenne minden ember
– s megkezdi börtönök sorát . . . ”⁴³

A makói *Friss Újság*-ban 1923. május 27-én jelent meg *Elköszönő szelíd szavak* címmel József Attila nagyon szép költeménye. Ebből idézünk néhány sort:

„Új és paraszti füttyként indulok
S ünnepnapoknak színes templomormán
Talán az első versek napsugára,
Talán az első, egyetlen leányszem
(Mindegy) a legszebb és örök ragyog rám,
Ki új, paraszti füttyként indulok.

Van itt még néhány jó, idős komám,
Ölelő csöndje néhány öreg háznak:
Szeretlek, mint az álmodó a méhest,
Ó itt a nyugalom zenél fülünkben,
Ha esténként békák harmonikáznak.
Nagyon szeretlek néhány jó komám.

.....
Csak elhagyom tizennyolc évemet.”

Tizennyolcadik életévétől, Makótól, a gimnáziumtól, az internátustól, barátaitól, pártfogóitól, ismerőseitől búcsúzott ebben a költeményében József Attila. De talán ennél többtől is. A régi kis Csanád megyétől, benne talán Battonyától is. Hiszen Battonyán is volt néhány jó komája. Személyesen rövid életútja során már nem térhetett vissza erre a vidékre. Költeményeiben mégis megmaradt (talán battonyai tartózkodásának is) az emléke.